

ANİ TARİHİ VE KAZILARINA TOPLU BAKIŞ

Kars'a 41 km. uzaklıkta, Aras Nehri'nin bir kolu olan Arpaçay'ın batı kıyısında yer alan Ani'nin, kuzeydoğusundan Tatarcık, batısından Bostanlar Deresi akar. Yavşan Düzü olarak adlandırılan kısımda ise, şehrin dış kalesi yer almaktadır. Üçgen görünümündeki derin bir vadi üzerine kurulan Ani'nin bulunduğu alan volkanik bazalt kaya blokları halindedir. Altta su seviyesinde gri renkli ve 30 m. kadar yüksekliğe sahip kayalar, üstte kırmızı renkli tüften olup çabuk ufalanan cinstendir. Buluntulara göre prehistorik dönemden beri bir yerleşim yeri olan Ani, ortaçağda bir hıristiyan metropolü olarak ün kazanmıştır. Coğrafi konumu ve topografik durumu nedeniyle savunulması kolay olan Ani'nin dini bir merkez olması ve ticaret yolları üzerinde bulunması siyasi ve ekonomik bakımdan gelişmesini sağlamıştır.

IV. yüzyılda bir devlet kuran Kamsaraganlar, Ani'nin sonradan içkale olarak kullanılan kısmına yerleşmişlerdir. Kamsaraganlar döneminde şehrin bugünkü iç kalesi ile bir saray ve kilisenin inşa edildiği bilinmektedir. V. yüzyılda bir süre Sasaniler'in eline geçen şehir, VII. yüzyıla kadar Kamsaraganlar tarafından idare edilmiştir¹.

643 yılında Ani, Emevi İslam orduları tarafından fethedilmiş, Halife Mervan'ın tabiyetinde Aşot Ani'ye hükümlan olmuştur. 750 yılında Mamikonyan sülalesinin ayaklanması sonucu Aşot yenilmiş ve şehir 763'de tekrar Kamsaraganlar hakimiyetine girmiştir. Bu hanedan 783'de Bizanslılar tarafından yıkılmış ve İmparator IV. Leon Ani'yi Yahudi asıllı oldukları ifade edilen Bagratiler'e satmıştır². Bu dönemde şehrin dış surlarının inşasına başlanmıştır

826'da Bagratiler'den II. Aşot, Abbasi Halifesi Mutasım Billah'tan Ani hakimi olarak "Şehinşah" ünvanı almıştır. II. Aşot, 855-856'da Halifeye tabiyetini arzetmiş ve kendisine kral ünvanı vererek taç ve hilaf göndermiştir. Böylece II. Aşot Ermeniyeye ve Gürcistan'ın prensler prensi ve kralı ünvanı ile anılmış ve Bagrati Krallığı dönemi başlamıştır. 952-953 de III. Aşot, Ani'yi krallığın başkenti yapmıştır³.

¹ N. Marr, *Ani Şehrinin Belgesel Tarihi, I*, Leningrad 1934, s. 49, 76; H. Vahramian, "Brief chronological history", *Documents Of Armenian Architecture*, Venezia 1984, s. 6 ; W. Barthold, "Ani", *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1993. s.435

² Bu bilgi Marr'dan naklen alınmıştır. Marr kaynak olarak Ermeni Patriği şair Nerses Bladgodatniy'nin Paris'te 1828'de yayınlanan *Edes'in Ağıtı* isimli kitabını göstermektedir. Bkz. Marr a.g.e., s. 32, 41.

³ Urfalı Mateos, *Urfalı Mateos Vekaynamesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, (Çev. H.D. Andreasyan), Ankara 1987, s. 13-15, 68; M. Brosset, *Les Ruines D'Ani*, St. Petersburg 1860, s. 97-102. Van gölü civarında Vaspuragan Ermeni Krallığı ile Şirak'ta Ermeni Krallığı'nın kurularak, bağımsızlıklarının Abbasi halifesi tarafından

Beyhan Karamağaralı

964 yılında şehrin dış surlarına onarımlar ve ilaveler yapılır. 978 yılında II. Simbat Ani'ye ikinci bir sur ilave etmiştir. Bizanslılar, Simbat'a Magister ünvanını vermiştir⁴. I. Gagik döneminde (990-1020), savaşlardan uzak kalan Ani'de imar faaliyetlerinde artış görülür. 1001 yılında I. Gagik'in karısı Gürcü Kralı Gurken'in kızı Gadrimide tarafından Katedral, 1013 yılında ise I. Gagik tarafından St. Grigor Kilisesi yaptırılmıştır⁵.

Gelişen ve kalkınan Ani'nin bu parlak devri Bizans istilaları ile sona erer. 1034 yılında Ani, Bizans'a hibe edilmiştir. XI. yüzyıl tarihçisi Aristakes'in "Bizans ordusunun Ani'ye girdiğinde taş üstünde taş bırakmadığını, hamile kadınların öldürüldüğünü ifade etmesi ve "kaleminin onları yazmaya dayanmadığını" söylemesi, Bizanslılar'ın Ani'ye verdikleri zararı açıklamaktadır⁶.

Tarihçi Aristakes, Bizans istilası sırasında Ani'nin başına gelenleri : "Bu işin onların başına neden geldiğini bilemiyorum. Bir ibret olsun diye mi? Yoksa ülke halkı arasında ahlaksızlığın çoğalmasından mı? Barbar uluslardan toparlanmış olan batı ordularının vahşi tabiatlı oluşlarından mı? Hürmet telkin eden ak saçları kan ve irin içinde sürüklenen saygıdeğer ihtiyarları mı anlatmalı? Kılıçtan geçirilen delikanlıları mı, gözleri kör edilen sayısız kişilere mi? Başlarından örtüleri indirilmiş, hakarete uğramış, sokaklara dökülen asil kadınlara mı? Evvelce hasta ziyaretine veya duaya yürüyerek giden bu kadınlar şimdi kendilerini esir edenlerin önünde başları açık, göğüsleri dağlanmış, namusları yitirilmiş, binlerce hakarete uğramış olarak süssüz ve karışık bir halde ilerliyorlardı. Sık sık süt çocuklarını annelerinin göğsünden çekip alıp öldürüyorlardı. Mızrakları göğüslere saplıyarak annelerin sütünü çocukların kanları ile karıştırıyorlardı. Sık sık dört yol ağızlarında Ani'lileri atların nalları altına atarak öldürüyorlardı. Ah Allahım bu saatte senin uzun sabrın! Ah imparatorun merhametsizce emri! Bütün bu olanlar kralın öfkesini yatıştırmaya yetmiyor. Bunlara yeni yeni zulümlerin eklenmesi için elini kaldırıyor. Bu mamur ülkeyi kış gelene kadar insansız ıssız harabelerle dolu bir çöl haline getirdi. Bunu yapan ortadoks Bizans imparatorudur" şeklinde anlatmaktadır⁷.

Bizans döneminde Ani'nin su probleminin ele alındığı görülmektedir. Ani Katedrali'nin batı cephesinde bulunan 7 satırlık Ermenice bir kitabede 1045 yılında Ani Bizans Kataponu Aron Vestes'in⁸ susuzluk çekenleri sevindirmek için iç kaleye su getirdiği kayıtlıdır⁹.

---

tanınması, Bizans'ın yakın doğu politikasında değişiklik yapmasını gerektirmiştir. IX. yüzyılda Bizans'ın doğudaki kuvvetli rakibi Kafkasya'daki yerli kuvvetlerle iş ve hedef birliği yapan Abbasi halifeliği idi. Bkz. Marr, a.g.e., s. 2-3,5

⁴ Urfalı Mateos, a.g.e., s. 21 ; R. Grousset, *Histoire de L'Arménie*, Paris 1995, s. 500-501.

⁵ *Corpus Inscriptionum Armenicarum*, Erevan 1966, s. 101..

⁶ N.Marr, *Ani Şehrinin Belgesel Tarihi*, Leningrad 1934, s. 24.

⁷ Ay.yer.

⁸ Bizans'ın Bulgar kökenli Vaspuragan valisi.

⁹ M. Brosset, *Rapports Sur Un Voyage Archéologique Dans La Géorgie et Dans L'Arménie*, St. Pétersburg 1849, s. 93-94

Ani Tarihi ve Kazılarına Toplu Bakış

Bu dönemde Ani halkının zaman zaman ağır vergiler yüzünden göç edecek kadar sıkıntıya düştüğü bilinmektedir. Katapon Aron'un su kitabesinde geçen "tastasen" vergisinden başka 1057-1063 yılları arasında Ani'de vali olan Vikheklî Bagrat'ın Ani Katedrali'nin güney duvarına İmparator X. Konstantin Dukas (1059-1067) adına koydurduğu 7 satırlık bir kitabeden de, bazı vergilerin kaldırılarak halkın üzerindeki yükün hafifletilmeye çalışıldığı anlaşılmaktadır¹⁰.

Ani 1064 yılında Alpaslan tarafından Bizans'tan alınmış ve Aristakes'in de belirttiği gibi yönetimi Emir Manuçehr'e verilmiştir. Aristakes, Ani'nin Türkler tarafından alınması ve bu sırada sarayın yanmasını halka çektirilen kötülük ve hilelerin cezası şeklinde değerlendirmektedir¹¹.

Ermenistan topraklarının Bizans tarafından istila edilmesi ve bu istilalarda halka çektirilen büyük acılar nedeniyle Ani'nin halkı ve varlıklı aileleri arasında Şeddatlılar'ı tutan ve Manuçehr'e, Bizans'ta daha sempatik bakan bir grup oluşmuştur¹². Vardapet Balakyan'da 1064 yılında Alpaslan'ın Ani'yi fethi sırasında şehre zarar verilmediğini kaydetmektedir. Alpaslan'ın Ani'yi almasından sonra burada bir mescit yapıldığı, Emir Manuçehr'i bir ordu ile Ani'ye yerleştirerek İsfahan'a döndüğü bilinmektedir¹³.

1091 yılında Ermeni Katalikosu Barseğ'in talebi üzerine Sultan Melikşah'ın kiliseleri, manastırları ve ruhanileri vergiden muaf tutarak, Ermeni Katalikosluğu'na Barseğ'in getirilmesi için ferman verdiği, Melikşah ve oğlu zamanında Ermenistan'ın manastırlar yapılarak imar edildiği ve fenalıklardan korunduğu Mateos tarafından belirtilmektedir¹⁴.

Vardan¹⁵, Manuçehr zamanında kalelerin çoğaldığını, muhtelif şehirlere dağılmış bulunan soylu emirlerin Ani'ye davet edilerek daha evvel Bizans idaresince kaldırılmış olan Katalikosluğun tekrar kurulduğunu belirtir.

Allah'ın gönderdiği bir idareci olarak vasıflandırılan¹⁶ Manuçehr dönemini tarihçiler şöyle anlatmaktadır: Harabeleri ve surları tamir ettiren Manuçehr'dir. Bu dönemde dağılmış olan Ermeniler Ani'ye davet edildi. Onlarla birlikte çalıştı. Bu medeni ve huzurlu ruh hali içinde halk biraz nefes aldı. Böylece Ani'nin onun eline geçmesi iyi bir şey oldu. O yüksek seviyeli bir kişi idi. Ermeniler'e Rumlardan daha sevimli göründü. O şehrin servetini artırdı¹⁷.

Araştırma ve incelemeler Şeddatlılar döneminde Ani'nin kültürel aktivite bakımından en yüksek seviyede olduğunu ortaya koymaktadır. Ani'nin, Bizans tarafından Bağratlı hanedanının başkenti olmaktan çıkarılmasından sonra da kültürel

¹⁰ a.g.e., s. 94-95

¹¹ N. Marr, a.g.e., s. 3.

¹² M. Brosset, a.g.e., dipnot 4, s. 127 ; N. Marr, a.g.e. s.24.

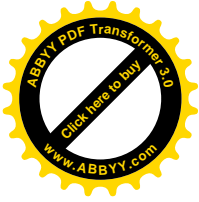
¹³ F. Kırzioğlu, *Ani Şehri Tarihi 1018-1236*, Ankara 1982, s.46.

¹⁴ U. Mateos, a.g.e., s.176, 179-182

¹⁵ Vardan, "Türk Futuhatı Tarihi 889-1296", (Çev. H.A. Andreasyan), *Tarih Semineri Dergisi I-II* (1937), s. 179.

¹⁶ V.Minorsky, *Stadies in Caucasian History*, London 1953. s. 105.

¹⁷ M. Brosset, a.g.e., s.126-128 ; F. Kırzioğlu, a.g.e., s. 57.

Beyhan Karamağaralı

gelişmesini devam ettirdiği anlaşılmaktadır. Minorsky, Manuçehr'in iyi niyetli bir lider olduğunu, onun önce şehir surlarını tahkim ettiğini, daha sonra imar faaliyetlerine geçtiğini ifade etmektedir. Hatta Ani'nin Bagratlılar dönemi, Marr ve Minorsky tarafından "nat so much a towh as a palas of the crown- wearing feodal rulers" şeklinde açıklanmaktadır¹⁸. Vardan, Alpaslan'dan sonra oğlu Melikşah'ın Ermeni milletine karşı merhametli ve onlar için iyi düşünen bir kimse olduğunu ifade etmektedir¹⁹.

Emir Manuçehr, bir yüzünde kendisinin, diğer yüzünde de metbuu Melikşah'ın isimlerinin bulunduğu sikkeler bastırmıştır. Türk döneminde dış surun orta kapısına (Aslanlı Kapı) burçlar yapılmış, Manuçehr'in kaleyi tamir ve tahkim ettirdiğini belgeleyen kûfi ile yazılmış bir de kitabe konulmuştur. Manuçehr Camii ve minaresi ile Büyük Hamam'da bu dönemde yapılmıştır²⁰.

Ani, 1144 yılında Gürcüler tarafından tahrip edilmiş ise de, Selçuklular egemenliklerini 1163'de tekrar kurmuşlardır. Ani 1131 yılında şiddetli bir depremle ağır hasara uğramış, St P'rkitch (Ebul Garip Pehluvahi) Kilisesi'nin 12. arkadına konulan bir kitabede yapının 1193 yılında Manuçehr'in oğlu Maksut zamanında tamir edildiği belirtilmiştir. Aynı yıl St. Apostles Kilisesi'ne bitişik olarak bir zamatun inşa edilmiştir²¹. Simbat (977-989) tarafından imar edilen sur duvarlarının bazılarının 1160 yıllarında Şeddadiler tarafından yenilendikleri Kars Kapısı'nın ikinci surundaki kitabelerde yazılıdır.

Bu dönemde Ani'de ticaret gelişmiştir. Ani'nin ipekyolu üzerinde bulunması onu, XIV. yüzyılın ortalarına kadar önemli ticaret merkezlerinden biri yapmıştır. Arpaçay üzerinde bulunan köprü şehrin ticaret alanındaki işlevini ortaya koymaktadır.

Ani Şeddadlılar zamanında Abbasi halifesinin idaresi altındaki ticaret yollarının geçtiği merkezlerden biri idi. Doğu Kafkasya yollarını halife kontrol ediyordu. Bu dönemde Dvin ve Şirekavan ticaretyolları Ani'de birleşmekte ve bölgenin diğer şehirlerine açılmakta idi. Bizans'la müslümanlar arasındaki ilişkileri ticaret etkiliyordu. Bugün yıkık bulunan Ebul-Muhammeran Minaresi üzerindeki 1199 tarihli Farsça kitabeden minarenin bulunduğu civarda keten ve pamuk ticareti ile koyun ve deve alım satımının yapıldığı anlaşılmaktadır²².

Ani'de güvercinlerin kullanıldığı bir posta teşkilatının bulunduğu, şehir surlarının dışında tespit edilen 15 kadar büyük güvercinlikler ile şehrin ana caddesi

¹⁸ V. Minorsky, *a.g.e.*, s. 105 ; N.Marr, *a.g.e.*, s. 52.

¹⁹ Vardan, *a.g.e.*, s. 180.

²⁰ Bkz. K. Balkan, "Büyük Selçuklu Sultanı Melikşah'ın Adı Anılan İki Anî Parası.", *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, I (1981), s. 45-54 ; F. Kırzioğlu, *a.g.e.*, s. 85 ; B. Karamağaralı, "Ani Ulu Camii (Manuçehr Camii)", *9. Milletlerarası Türk Sanatları Kongresi II*, Ankara 1995, s. 323-340.

²¹ N. Thierry, *a.g.e.*, s. 486 ; G. Ulugohian, "The evidence of inscriptions", *Documents Of Armenian Architecture*, Venezia 1984, s. 77, 96.

²² N. Haniykov, "Excursion a Ani, en 1848", *Brosset'nin kitabı*; V. Minorsky, *a.g.e.*, s.104-106 ; F. Kırzioğlu, *a.g.e.*, s. 85, 110

Ani Tarihi ve Kazılarına Toplu Bakış

üzerinde 1991 kazısı sırasında bulunan güvercin yalağı gibi buluntulardan anlaşılmaktadır²³.

Ani, 1199 yılında Gürcü Kraliçesi Tamarra tarafından ele geçirildi²⁴. Gürcülerin şehirde büyük bir müslüman katliamı yaptıkları "Enisi'l-Kulub" isimli bir kitabı da bulunan Ani'li bilim adamı Kadı Burhaneddin Anevi'nin verdiği bilgilerden anlaşılmaktadır. Anevi²⁵, kendisinin 18 yaşındayken ailesiyle birlikte Ani'den kaçmak zorunda kaldığını, çünkü Gürcüler'in 12.000 müslümanı katlettiğini belirtmektedir. Şeddatlı soyunun Ani'den çıkarılmasından sonra, Ani havalisi Gürcistan krallığına bağlanmış ve Ermeni Zahari hanedanına tumar olarak verilmiştir. Zahariler Arpa Çay'ın sarp sahiline kadar olan bölgeye sur inşa etmişlerdir.

Şehir 1226 tarihinde Celaleddin Harzemşah tarafından muhasara edilmiştir. 1229-1336 yılına kadar Ani bütün Anadolu gibi Moğol idaresi altına girmiştir. Ani, Moğollar'ın eline geçtikten sonra da Zaharilerin egemenliği devam etmiş, ancak Moğol hükümdarının "hususî mülkü" sayılmıştır²⁶. Bu dönemde halkın yoksulluk çektiği anlaşılmaktadır. Manuçehr Camii'nin batı duvarına Ebu Said Bahadır Han adına konulan 10 satırlık bir yarlığ ile tamga ve bağ vergisinin dışında başka bir verginin talep edilmemesi emredilerek vergilerin azaltılıp halkın rahatlamasının sağlanması amaçlanmıştır. Moğollar'ın Ani'de para bastıkları da bilinmektedir²⁷.

1319 yılında Ani tarihinin bir zelzele ile sona erdiği görüşü doğru değildir. Ani'de bulunan sikkeler Timurlu, Celairli, Akkoyunlu ve Osmanlı dönemine kadar şehrin varlığını sürdürdüğünü göstermektedir. 1991 yılı Ani kazısında bulunan 18. yüzyıla ait kitabeli bir seramik parçası ile 1996 yılında bulunan sırsız seramikten bir lüle ağızlık halkın burada yaşamına devam ettiğini göstermektedir .

KAZI ÇALIŞMALARI

Ani'de ilk kazı çalışmaları 1892 yılında Petersburg İlimler Akademisi adına N. Marr tarafından başlatılmış ve 1917 yılına kadar devam etmiştir. 1944 yılında İ.K. Kökten, içkale, rabad ve sur dışında sondaj çalışmaları yapmıştır. 1965 yılında K. Balkan, köyün güneydoğusunda, bostanlar deresi üstündeki Cirit Tepesi ve köy içindeki harmanlar civarı ile sur içinde, kazı ve sondaj çalışmaları yürütmüştür. Ani'de 1989 yılından itibaren başkanlığında bir ekip tarafından kazı çalışmaları yürütülmektedir.

Ani, Ortaçağ sanatının yorumlanması açısından önemli dini, idari ve ticari merkezlerinden biridir. Ortaçağ şehirlerinin daha sonraki dönemlerde iskana tabi olduğu dikkate alındığında, surları ve içindeki yapıları bugüne kadar iyi bir şekilde korunan ve

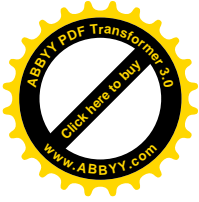
²³ Güvercinlikler için bkz. D.A. Kipşidze, *Peşeri Ani*, Erivan 1972.

²⁴ H. H. Vahramian , *a.g.m.*, s.10.

²⁵ V. Minorsky , *a.g.e.*, s.89 ; F. Köprülü , "Anadolu Selçuklu Tarihi'nin Yerli Kaynakları, I, Anîs Al-Kulûb" , *Belleten* , 25 (1943) ,s. 459- 522

²⁶ W. Barthold, "Ani", *İslam Ansiklopedisi I*, İstanbul 1993. s. 436.

²⁷ V. Barthold, "İlhanlılar Devrinde Mali Vaziyet", *Türk Hukuk ve İktisad Tarihi Mecmuası*, 1(1031), s. 137 ; B. Karamağaralı, *a.g.m.*, s. 327-328

Beyhan Karamağaralı

üzerinde modern yerleşmenin olmadığı Ani şehrinin önemi ortaya çıkmaktadır. Ortaçağ şehirleri hakkında bazı genel hükümler ileri sürülmekle birlikte, yol ağları, su şebekeleri rogar sistemleri ve şehirlerin eski ticaret dokusu gibi hususlarda kesin sonuçların ortaya konmadığı, hatta bazı şehirlerdeki bu gibi tesisler hakkında yorum bile yapılamadığı görülmektedir. Ortaçağ şehirleri hakkındaki fikirlere açıklık kazandırmak, Ani gibi üzerinde yerleşim olmayan ve kazı olanağı bulunan şehirlerle mümkün olacaktır. Bu nedenle öncelikle şehri bir bütün olarak ele almak gerekmektedir. İşte Ani, ortaçağ şehirlerinin bu özellikleri açısından değerlendirilmesi ve öne sürülen görüşlerin ispatlanması için elimizdeki en iyi örneği oluşturmaktadır. Şehir, alt yapısı, sokakları, çarşısı, dükkanları, imalathaneleri ve ticari dokusu ile ortaya çıkarıldığı zaman bütün fiziki yapısı ile meydana çıkmış olacaktır. Nitekim bu yönde yaptığımız çalışmalar şehrin özelliklerinin yavaş yavaş ortaya çıkmasını sağlamaktadır.

Prof. Dr. Beyhan Karamağaralı *

---

* Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arkeoloji ve Sanat Tarihi Bölümü Öğretim Üyesi, Ankara.